

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a XVII. század végétől 1815-ig

1949-ben Trócsányi Zoltán, a klasszikus orosz irodalom egyik kiváló ismerője, sajnálattal állapította meg, hogy 1848-ig mindössze egyetlen orosz utazó, az 1837-ben Pest-Budán is megfordult Anatolij Nyikolájevics Gyemidov (1813–1876) herceg magyarországi útiélményeit megörökítő írása látott napvilágot.¹ Több mint négy évtized múltán ma már – az 1439-től a 19. század közepéig terjedő időszakban – 17 orosz utazó hosszabb-rövidebb írását ismerjük Magyarországról, amelyek közül azonban csak kettő vonatkozik a 18. századi állapotokra.²

Napjainkig Szuzdali Szimeon 1439-es magyarországi feljegyzéseinél korábbi orosz itineráriumról (útibeszámolóról) a szakirodalom nem tud – állapította meg találóan N. A. Kazakova, a téma neves orosz szakértője.³ Ez a mű annyiból is hasonlít a további, Magyarországgal foglalkozó orosz útleírásokhoz, hogy a Habsburg Birodalom részét képező magyar állam itt sem mint úticél, hanem csupán mint átutazási terep szerepel, hiszen a magas rangú orosz egyházi küldöttség (amelynek élén Iszidor metropolita állt) a ferrarai illetve a firenzei zsinatról hazatérőben haladt át a Magyar Királyság területén.⁴

Időrendileg a fenti útleírást – hosszú szünet után – a Jelec városában született Fjodor Dorohin beszámolója követte, amelyet elsőként Várad-Sternberg János tett közzé magyarul.⁵ Dorohin 12 éven keresztül, 1662-től 1674-ig raboskodott a törökök fogságában és ennek során került Belgrádból Budára, amely akkor még az oszmán félhold uralma alatt állott. A feljegyzések készítője leírta az útjába eső nagyobb helységeket, köztük Vukovár, Eszék, Mohács, Bátaszék, Szekszárd, Paks, Pentele (ma Dunaújváros) és Ercsi településeket, majd a török elnyomás következtében szomorú képet nyújtó Buda és Pest városát.

A XVII. század utolsó éveiben utazott át az oszmán uralom alól felszabadult Magyarországon Prokofij Bogdanovics Voznyicin orosz diplomata, aki a Nagy Péter cár által vezetett küldöttséggel érkezett 1698-ban Bécsbe, majd részt vett az 1699-ben Karlócán folytatott béketárgyalásokon is. Voznyicin 1698. szeptember 27-én írott jelentésében számolt be budai és pesti tapasztalatairól, köztük a nagy kiterjedésű és két köfallyal övezett várról, amely őt Azov városára

emlékeztette. Az útjelentés készítője beszámolt a Duna két partján fekvő "testvérvárosok" lakosságának nyomorúságos életkörülményeiről is, keserűen állapítva meg, hogy a töröktől 1686-ban visszafoglalt településen az emberek zöme földbe vájt kunyhókban és szalmával fedett viskókban élt. Voznyicin látta a tornyos mecseteket és fürdőket is, felkereste a négy helyen előtörő meleg vizű forrásokat, amelyekről úgy vélekedett, hogy azok gyógyítás céljára sokkal alkalmasabbak a bécsinél.⁶

Bár a XVIII. század első felében ugrásszerűen megsaporodtak a nyugati szerzők útbeszámolói Magyarországról, ezen időszakból mindössze egyetlen orosz utazó, Vaszilij Grigorjevics Barszkij (1701–1747) útleírása maradt ránk.⁷ E mű szerzője 1701-ben született Kijevben, kereskedőcsalád gyermekeként. Szülei a kijevi latin iskolába iratták be, ám az úgynevezett filozófiai osztályt már nem járhatta végig, mert súlyosan megbetegedett és a lábán keletkezett fekély még a járásban is akadályozta. Amikor a lvovi orvosok meggyógyították betegségéből, a kijevi teológiai akadémián folytatta tanulmányait, majd 1723-ban barátjával, Jusztin Lenneckijjel szentföldi zarándokútra indult.⁸ Barszkij 1723 őszén kelt útra és a Dukla-hágón keresztül 1724 kora tavaszán ért Magyarországra. Útinaplójában részletes leírást adott az általa felkeresett városokról és falvakról, felsorolta nevezetességeiket, műemlékeiket és említést tett a lakosság felekezeti hovatartozásáról: "Pénteken korán útnak indultunk, és két hosszú mérföld után egy Szikszó nevezetű helységbe érkeztünk, amelynek lakossága túlnyomó részben a kálvinista hitet követi, csak két-három római katolikus felekezetű család él ott. A kálvinista kollégium rektorának vendégei voltunk, aki szeretettel fogadott és borral is kiadósan ellátott bennünket... Másnap, szombaton, egymérföldes gyaloglás után Miskolcra érkeztünk, amelyben szintén különféle felekezetekhez tartozó keresztények élnek... Miskolcon néhány háznál adományokat kaptunk..."⁹

Barszkij nem csak kedvező benyomásait örökítette meg munkájában, de beszámolt rossz tapasztalatairól is, így többek között arról: hogyan lopták el egy alkalommal új sapkáját, miért nem akarták bebocsátani Eger városába és miért nem engedték be ugyanott a gazdag görög kereskedők templomukba. Bár a zarándok útleíró fogalmazása több helyen felületes, s az általa közöltek sem mindenkor helytállóak, munkája számottevő kultúrtörténeti értéket képvisel, hiszen plasztikus képet nyújt a korabeli Magyarország útviszonyairól, a városi és falusi lakosság életmódjáról, étkezési és viselkedési szokásairól, öltözködéséről. Barszkij összességében szépen találta a magyar tájat és többször is beszámolt az

itt élő emberek híres vendégszeretetéről. Különösen igaz ez budai tartózkodásának idejére, amikor a szerbek lakta alsóvárosban Velković Krisztofor személyében baráti fogadtatásra talált. Hálával és elismeréssel nyilatkozott az orosz útleíró a budai szerb archimandrita önzetlen támogatásáról is, amelynek révén bőséges étkezéshez jutott.¹⁰

Ezzel ellentétben rendkívül elmarasztalóan írt Barszkij a magyarországi német lakosság fukarságáról és önzéséről: "Még ezen a délutánon elhagytuk Buda városát, és elindultunk Bécs felé... Az erre lakó, természeténél fogva könyörtelen német lakosságtól vendégszeretetet nem élveztünk, és adományokat sem kaptunk. Komáromtól elindulva egész éjszaka gyalogoltunk, és három hosszú mérföldet tettünk meg. Inkább a Duna partján pihentünk, semmint a németeknél. Hajnalban egy falu házához érkeztünk, s ott a szérún aludtuk ki magunkat. Csütörtökön folytattuk utunkat Győr városáig. Itt a városkapu strázsái elvették tőlünk iratainkat, és elvitték a város előljáróihoz belépésünk engedélyezése céljából. De azok visszaküldték iratainkat és megtiltották, hogy belépjünk a város falai közé... Pénteken felszedelődzködtünk, és egy mérföld megtétele után Magyaróvár alá érkeztünk. Itt ugyanaz történt velünk, mint az előbb említett városokban és mi újból az elővárosban aludtunk."¹¹

Barszkij Királyhidánál (a mai ausztriai Brucknál) hagyta el Magyarországot, ahonnan Bécsen, Stájerországon és Karintián át Itáliába utazott. Itt Padova, Ferrara, Bologna, Ancona, Loreto, Bari voltak legfőbb állomásai, miközben számtalan megpróbáltatáson ment keresztül. Rómában a pápa kihallgatáson fogadta, amelyet követően hazafelé indult, ám pénz hiányában nem tudott hajóra szállni, és a telet kénytelen volt Velencében tölteni. Mire kitavaszkodott, Barszkij feladta a hazatérés tervét, mert a világ megismerésének vágya hajtotta. Korfu és Athén felkeresése után áthajózott a Szentföldre, ahol 1727 tavaszáig maradt. Ezt követően a görög szigetvilágot és a Közel-Keletet járta be, miközben arabul is megtanult, majd Cipruson telepedett le hosszabb időre. Csak 1747. szeptember 5-én tért vissza Kijevbe, s néhány hónappal később ott fejezte be életét.¹²

Barszkij útleírásának Magyarországról szóló része nem mérhető össze későbbi feljegyzéseinek jócskán megnövekedett tudásanyagával, emberismeretével és kifejezőmódjának tökéletességével. A néhány, magyarországi vonatkozású lap még a 23 éves fiatalember őszinteségéről, nyíltságáról és jámborságáról tesz tanúságot. A kijevei akadémia egykori növendékének látóköre még éppen hogy csak nyiladozik: vizsgálja és megítéli a városok, műalkotások szépségét, az emberek kényelmét

szolgáló berendezések hasznosságát, de leírásának fő témáját az emberek jósága vagy gonoszsága jelenti. Munkájából kitűnik az is, hogy hazájában Magyarország jó hírnévnek örvendett, és az itt tapasztalt vendégszeretet tovább erősítette otthonról hozott pozitív véleményében.¹³

Barszkij 1724-es útleírását követően csak 75 évvel később született magyarországi vonatkozású útbeszámoló orosz szerző tollából. Bár a XVIII. század utolsó harmadában az itineráriumok példátlan népszerűségnek örvendtek, csak a Napóleon elleni háborúk időszaka hozta meg az orosz szerzők magyarországi útleírásainak ugrásszerű gyarapodását. Dinasztikus, katonai és diplomáciai célú utazásokra került sor, s az akkori pétervári és moszkvai időszaki sajtó szívesen adott helyet hasábjain az érdekes útbeszámolóknak a nagyközönség előtt szinte ismeretlen, az orosz hadak vonulási útja mentén élő népekről, országokról és különösen a szláv etnikumokról. Az újságcikkeken kívül immár könyv alakban is napvilágot láttak a hadi eseményekkel párhuzamosan tárgyalt élménybeszámolók, ezen belül útilevelek, útjegyzetek, azaz az útleírás műfajának különböző válfajai.

A XVIII. század végén, 1799-ben érdekes útbeszámoló örökölte meg az Észak-Itáliába vonuló, A.V. Szuvorov vezette orosz hadsereg egyes hadoszlopainak Magyarországon történő átvonulását. A Rébinder vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló hadtest csapatai május 9-én a Dukla-hágónál lépték át a magyar határt, majd a Kassa, Miskolc, Eger, Gyöngyös, Hatvan útvonalon vonulva e hónap 26-án jutottak el Pestre. Az Ausztriával szövetséges cári csapatok bevonulását és lelkes fogadtatását Szuvorov egyik, névtelenségét megőrző tisztje írta le "Rasszkaz sztarika szuvorovszkovo ratnyika" című elbeszélésében, amely a "Moszkvityanyin" című folyóirat hasábjain jelent meg.¹⁴ A szerző szerint Pest város lakossága a Hatvani kapunál (a mai Kossuth Lajos utca és a Múzeum körút találkozásánál) nagy tömegben éljenezte a bevonuló csapatokat, amelyeknek köszöntésére Habsburg József főherceg, az ország nádora is megjelent. A díszmenetben haladó katonák az egykori Kecskeméti kapunál (a jelenlegi Kálvin tér és Kecskeméti utca sarkánál) hagyták el Pest területét és a Duna partján ütötték fel táborukat. Este maga a nádor látta vendégül az orosz főtiszteket és pompás bált rendezett a tiszteletükre. A közkatonák a szabad ég alatt, az ételektől és italoktól roskadozó asztalok mellett lakmároztak és ingyen látogathatták a pesti színházakat.¹⁵ Az útbeszámoló készítője említést tett a pesti köznép egyszerű, szegényes viseletéről és a magyar arisztokrácia díszes ruházatáról, szemképráztató pompájáról is. Az éles szemű megfigyelő úgy találta, hogy Magyarország legalább egyben hasonlít hazájára, azaz

az utak pontosan olyanok, mint Oroszországban: mindenütt gödrök és korhadt, rozoga hidak láthatók.

A Magyarországon járt orosz utazók sorában időrendileg Alekszandr Ivánovics Turgenyev (1784–1845) volt a következő, aki 1804 nyarán két forrásértékű levelében számolt be tapasztalatairól. A később íróként és történészként ismertté vált felvilágosult gondolkodó a XVIII. század végi orosz szabadkőműves mozgalom egyik jeles képviselőjének, Iván Petrovics Turgenyevnek fiaként látta meg a napvilágot. Gyermekkorában a svájci származású szabadgondolkodó, Georg Christoph Tobler nevelte, majd Moszkvában folytatta tanulmányait, ahol apja I. Pál idején az egyetem kurátora volt. 1802 őszétől barátjával, Andrej Szergejevics Kajszarovval, a dorpati (tartui) egyetem későbbi professzorával, a göttingai egyetemen tanult, és August Ludwig von Schzlözer egyik kedvenc tanítványának számított.¹⁶

Egyetemi stúdiумai befejezése után, 1804. április 12-én hagyta el – Kajszarov társaságában – A.I. Turgenyev Göttingát. Útjuk előbb Lipcsébe, onnan Drezdába és Prágába vezetett, majd Bécsben időztek, ahol szabadkőműves összeköttetések révén fontos ajánlóleveleket szereztek magyar politikusokhoz és tudósokhoz. Augusztus 3-án érkeztek Budára, onnan első beszámolóját egy hét múlva küldte el apjának. Levele felbecsülhetetlen értéket képvisel, mert jól szemlélteti, hogy miként látta hazánkat, annak vallási, gazdasági viszonyait, a vezető körök és a szegényebb rétegek életformáját a sokoldalúan művelt, haladó nézeteket valló, később a dekabrista mozgalommal rokonszenvező és Puskin barátjának számító ifjú Turgenyev.¹⁷

Augusztus 10-i levelében Turgenyev részletesen beszámolt arról, hogyan tették meg a Dunán három és fél nap alatt a 36 mérföldes (több mint 200 km-es) utat Bécstől Budáig. Az utazó elragadtatással írt a dunai hajózás kényelméről, biztonságáról, valamint a Pozsonyban és Komáromban töltött esti mulatságok hangulatáról. Ezt követően így örökítette meg útiélményeit: "Még egyszer kellett éjszakára megszállnunk, és végül is kikötöttünk a városban. Pestet csupán a Duna választja el Budától, és aki ezt nem tudja, nem is tekinti ezeket két külön városnak, amelyek mindegyikének saját városi rendőrsége, közigazgatási szervezete van. A véletlen akarta, hogy éppen a lehető legérdekesebb időben érkezünk ide: most veszi kezdetét a 25 ezer főnyi császári hadsereg – mely a birodalom különféle nemzetiségeiből tevődik össze – szemléje. Megérkezett ide az ausztriai ház valamennyi hercege: Károly, Albert, Ferdinánd főhercegek, és a mi mecklenburgi hercegünk, akivel még Bécsben ismerkedtem meg. Először Pesten állapodtunk meg, és itt

éltünk egy hétig, de tegnap átköltöztünk Budára, mivel ismerőseink nagyobb része itt él. Jóformán egyetlen nap sem múlik el anélkül, hogy ne hívnának meg egy magyar főúrhoz vendégségbe. Itt még frissen él az emlékezetben a magyarok és a szerbek által istenített Alekszandra Pavlovna, és az oroszok nagy tiszteletnek örvendenek."¹⁸

Turgenyev és Kajszarov megérkezésüket követően, másnap Batthyány Alajos (1750–1818) grófnál ebédeltek, aki tiszteletükre néhány magyar tudóst is meghívott és szívélyes vendéglátásban részesítette őket. Aznap este Esterházy Miklós (1765–1833) herceghez, a "magyar Sere-metyevhez" kaptak meghívást, aki roppant tékozlásaival tette magát hírhedtté. Az éles szemű utazó felfigyelt arra, hogy házigazdájuk nemzeti díszöltönye több millió forintot ért és csupán a csizmájára 100 ezer forintnyi gyöngyöt rakatott. Turgenyev, aki jogi tanulmányai következtében tisztában volt a hitbizomány intézményével, ezzel kapcsolatban így nyilatkozott: "De én nem irigylem a gazdagságát, minthogy ez nem őt illeti, hanem a hercegi ház mindenkori legidősebb tagját, és ő a vagyont sem eladni, sem elzálogosítani nem tudja."¹⁹

Másnap az orosz utazók Podmaniczky József (1756–1823) főispánnál, a helytartótanács tagjánál ebédeltek, akivel számos közös beszédtemájuk akadt, hiszen a magyar báró szintén Göttingában végezte tanulmányait. Ezt követően keresték fel a neves történetírót és a pesti egyetemi könyvtár korábbi igazgatóját, Kovachich Márton Györgyöt (1743–1821), aki megmutatta nekik a város nevezetességeit.

Az orosz utazók megismerkedtek a nádor főudvarmesterével, Szapáry János gróffal is, majd az ő közbenjárására alkalmuk nyílt bemutatkozni Habsburg József főhercegnek. Róla a következő sorokat jegyezte le A.I. Turgenyev: "Talán még Istenben boldogult hitvese, Alekszandra Pavlovna csepegtette bele az oroszok iránti szeretetet. Attól tartottam, hogy elfogódottá válok előtte, de nem így történt. Atyám – gondolom – már látta őt Moszkvában; valamennyi főherceg vonásai teljesen megegyeznek, és Károly főherceg, a hadsereg kedvence is nagyon hasonlít rá. Kérdezősködött úticélmom felől – azt válaszoltam, hogy szeretnék megismerkedni a velünk rokon népekkel, és látni szeretném azokat az országokat, amelyeket a külföldiek a többieknél kevésbé ismernek, bár azoknál nem kevésbé érdekesek."²⁰

Az orosz utazó minden bizonnal jó benyomást tehetett Habsburg József főhercegre, mivel meghívást kapott tőle a másnapi bálra, amelyről a következőket olvashatjuk: "Tegnap a bálon láthattam a magyar nemzet színe-virágát. Egymagában nemzeti díszöltözetük is nagyszerű; minden arannyal-ezüsttel kihímézve, főleg a mágnásoké, akik a nemesség

legtekintélyesebb részét teszik ki. Megnyerte tetszésemet méltóságteljes fellépésük és az, hogy mind e mai napig megőrizték nemzeti jellegüket – legalábbis ami az öltözetet illeti –, és kelletlenül tekintenek arra, aki nem a szűk magyar nadrágot viseli. Sarkantyúban ropják a táncot. Itt még most sem kezdődik bál menüett nélkül. A szépnem itt aztán rászorgál erre az elnevezésre. Bécs után, amely méltán dicsekszik szépasszonyaival, úgy gondolom, sehol sem ilyen túltengő a gyönyörű nők számaránya, mint itt. Ez az első bál, amelyet a főherceg Alekszandra Pavlovna halála óta rendezett, és pedig fivérei érkezésének tiszteletére."²¹

Turgenyev felfigyelt a magyar nép erős szabadságszeretetére is, amely gyakorta túlfűtött nacionalizmussal párosult. "Nem hiába nevezik hazájukat a magyarok a szabadság honának és mondják, hogy <<Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita>>."²² Ez az ő kedvenc szavajárásuk, de én úgy gondolom, hogy ugyanezt mindenki elmondhatja a hazájáról,... ugyanígy az én számomra is extra Russiam, sőt extra Moscoviam non est vita."²³

A világlátott, művelt fiatalember észrevette a korabeli magyar társadalom fonákságait, ellentmondásait is: "Itt a köznép egyáltalán nem számít a nemzet tagjának; kizárólag a papság, a főurak és a nemesség alkotja a nemzetet. Ez utóbbi három réteg tagjai egyáltalán nem fizetnek semmilyen adót, és a nemesi privilégiumok egészen odáig terjednek, hogy ha valamely mágnás megöl egy parasztot, senki sem veszi a bátorságot, hogy letartóztassa, és szabadságát még csak korlátozni sem lehet mindaddig, amíg el nem ítélik... Amikor II. József némileg módosítani akarta alkotmányukat és a rendi különbségeket bizonyos mértékig enyhíteni, a magyarok lázongani kezdtek és nem akartak semmivel sem hozzájárulni a török elleni háborúhoz, ha nem hagyják meg korábbi alkotmányukat."²⁴

Levele további részében A.I. Turgenyev arról számolt be, hogy már harmadik alkalommal járt a budai hegyektől nem messze fekvő Üröm faluban, ahol József nádor 1801. március 16-án elhunyt feleségének sírkápolnája található.²⁵ A levél írója említést tett az ott emelt pravoszláv templomról is, amelynek először Andrej Afanaszjevics Szamborszki (1732–1815) volt a papja, "...de neki nem akaródzott itt maradni ezen az unalmas helyen és Bécsbe utazott, hogy ünnepeltesse magát a közönséggel; magához ragadta két esztendőre az ottani lelkész parókiáját és bevételeit, saját helyére pedig Triesztből hívott meg egy másik lelkészt, akinek rengeteg előnyt helyezett kilátásba, amelyek közül azonban semmi sem valósult meg."²⁶ A.I. Turgenyev nem titkolt ellenszenvvel jellemezte a nagyhercegnő egykori udvari lelkészét, akit

intrikus és fondorlatos jellemű, gyarló férfiúnak tartott: "Sohasem volt jó véleményem Szamborszkijról, de most, hogy közelebről megismerkedtem magatartásával, véleményem még kedvezőtlenebbre fordult, és most már sajnálom, hogy egykor Platon Levsinhez hasonlítottam. Hej, ha egyszer valamennyi cselszövése napvilágra kerül!"²⁷

Az éles szemű, jó megfigyelőképességgel megáldott utazó felfigyelt az országot jellemző felekezeti problémákra, vallási ellentétekre is. Észrevette, hogy a protestánsok általában munkaszeretőbbek a katolikuskoknál, továbbá szabadabb gondolkodásmódjuk közelebb hozta őket a felvilágosodáshoz. A levél írója elismeréssel számolt be a magyar föld termékenységéről, a szépen megművelt szőlő- és kukoricatáblákról, a gyümölcsfélék és a borok bőséges választékáról. Ugyanilyen elragadtatással írt a budai gyógyfürdőkről, amelyeknek egy része még a török időkben épült. Turgenyev úgy vélte, hogy ha e hőforrások vizét bevezethetnék a moszkvai fürdőkbe, bizonyára még apja oldalfájdalmai is megszűnnének.

Végezetül a levélíró felidézte a Budától mintegy 30 km-re fekvő Szentendrén tett látogatását, ahol a lakosság nagy részét szerbek alkották és feltűnően nagy érdeklődést mutattak az orosz utazók iránt. Ugyanakkor sajnálattal állapította meg, hogy tapasztalatai szerint a magyarországi szerbek és görögök egyáltalán nem kedvelik egymást, annak ellenére, hogy a közös hit összeköthetné őket. A helyi szlávok annyira lenézték a görögöket – írta A.I. Turgenyev –, hogy amikor megkérdezte a szerb kocsiist, kiket fuvarozott aznap, azt a választ kapta: két embert meg két görögöt.

A Magyar Királyság fővárosából küldött második, egyben utolsó levelét, 1804. szeptember 4-én vetette papírra A.I. Turgenyev. Ebben, az előzőnél jóval rövidebb beszámolóban az utazó arról tájékoztatta szüleit, hogy több alkalommal is felkereste a Pest melletti táborban összegyűlt, római sisakba, szűk csizmába öltözött 30 ezres ármádiát, amely színpompás látványt nyújtott. A Napóleon ellen készülők, magyarokból, szerbekből, horvátokból, szlovákokból, erdélyi románokból és szászokból álló seregből különösen a délvidéki határőrezredek keltették fel Turgenyev érdeklődését, amelyek kordonként, "mozgó falként" védelmezik a Habsburgok birodalmát a törökkel szemben.

A levél további része A.I. Turgenyev és Ju.V. Dolgorukij herceg budai találkozását örökítette meg, amelyet követően együtt utaztak Ürömrre, ahol Alekszandra Pavlovna lelki üdvéért hallgattak liturgiát. Kettőjük találkozása is meggyőzően bizonyítja, hogy a szakirodalom által ismert

utazókon kívül még jó néhány orosz arisztokrata és katonatiszt megfordulhatott a Napóleon elleni háborúk időszakában Magyarországon, de az utókor legnagyobb sajnálatára, nem készítettek feljegyzéseket itteni tartózkodásukról.

Turgenyev arról is említést tett, hogy számos tudóssal és mágnással kötött ismeretséget, akik Göttingában vagy más német egyetemeken folytatták tanulmányaikat. Sajnos, levelében név szerint nem nevezi meg ezeket a személyeket, feltehetően azért, mivel a tiltott szabadkőműves páholyok tagjai lehettek. Ezekben a körökben gyakran beszélgethettek az Oroszországba került magyar tudósokról is, amit a következő sorok bizonyítanak: "Amennyiben Önök találkoznának Keresztúry úrral, szíveskedjenek megmondani neki, hogy itteni honfitársai jól emlékeznek reá, és fel akarják venni a magyar tudósok lexikonjába. Ugyanúgy a megboldogult Schadent is."²⁸

Levelének utolsó szakaszában Turgenyev ismételten rámutatott a magyar parasztság jogfosztottságára, amelynek előidézéséért a papságot és a kormányzatot tette felelőssé: "Ha ez a nép nem viseltetne akkora odaadással papsága iránt, és ha a kormányzat jobban gondoskodna a köznép művelődéséről, s e tekintetben szomszédjának, I.Sándor cárnak példáját követné, akkor Magyarország lenne a legírígylésre méltóbb ország. Ám, sajnos, itt csak a nemesember örülhet teljes mértékben az életnek, csak ő rendelkezik az emberi jogok teljességével, míg a paraszt semmivel..."²⁹ Közel két évszázad távlatából az utókor aligha oszthatja maradéktalanul Turgenyev fenti megállapítását, annak ellenére, hogy többé-kevésbé objektív képet rajzolt a magyar viszonyokról, ugyanakkor azonban meglehetősen elfogult volt az I.Sándor-féle reformok gazdasági és kulturális jelentőségét illetően.

Budai tartózkodását követően Turgenyev még több hétig utazgatott az akkori Magyarország területén, amelynek során bejárta a horvátországi és szerémségi pravoszláv kolostorokat, nevezetesebb településeket. Ezen élményeinek közlése azonban túllépné e tanulmány kereteit, egyrészt mivel 1912-ben orosz nyelven már napvilágot látott, másrészt mivel magyar szempontból viszonylag keveset mondanak számunkra.

Turgenyev 1804 végén tért vissza hazájába, ahol a következő évtől a Törvényelőkészítő Bizottságban dolgozott, majd 1810-től az idegen hitűek (nem pravoszlávok) egyházügyi hivatalának vezetője lett. Magas közjogi állása mellett is megmaradt írónak és irodalombarátnak, tagja volt az Arzamasz Társaságnak, melynek mérsékelt szárnyán helyezkedett el. Az arakcsejevi kurzussal szemben azonban mind ellenzékibb álláspontot foglalt el, következetesen fellépett a jobbágyreform

megvalósításáért, s emiatt 1824 májusában kénytelen volt lemondani állásáról. A következő év végétől fivérével, a dekabrista mozgalomban játszott szerepe miatt távollétében halálraítélt Nyikoláj Ivanoviccsal együtt, Nyugat-Európa nagyvárosaiban élt. Korának szinte valamennyi neves irodalmárával levelezésben állott, s jól ismerte Goethét, Walter Scottot, Mickiewiczet, Prosper Merimée-t és Chateaubriand-t. Bár hosszú ideig külföldön élt, többször visszatért hazájába és régi barátaival (köztük Puskinnal és Zsukovszkijjal) mindvégig fenntartotta kapcsolatát.³⁰ Az 1845. december 3-án Moszkvában elhunyt író és történész életművének csak szerény részét képezik az 1804-ben Budáról küldött beszámolóí, amelyek azonban a magyar—orosz kapcsolatok becses emlékét jelentik.

A. I. Turgenyev után két évvel később járt Magyarországon Fjodor Nyikolájevics Glinka, aki 1768-ban apja Szmolenszk melletti birtokán, Szutoki faluban született. Az ősi orosz nemesi családból származó fiatalember – aki ugyanazon nemzetség leszármazottja, mint M.I. Glinka (1803–1857), az orosz nemzeti opera megteremtője – katonai pályára lépett, és részt vett a Napóleon elleni harcokban. Századával ott küzdött az 1805. december 2-i austerlitz csatában, majd a négy nappal későbbi fegyverszünetet követően az akkori Észak-Magyarország területén vonult vissza hazájába. Útiélményeiről részletes feljegyzéseket készített, amelyek először 1808-ban láttak napvilágot.³¹

A dekabrista mozgalom egyik későbbi szervezetének, a "Szojuz blagogyensztvija szevernih ricarej" alapító tagjaként ismert Glinka fenti munkája a korabeli Magyarország egyik legköltségesebb leírását tartalmazza. A szerző műve, amely bár magán viseli írója fiatalos, túlzóan lelkes, olykor szinte lelkendező lobogását, megkapóan szép emléke a magyar—orosz kapcsolatoknak, és méltó az utókor figyelmére. Ugyanakkor fontos azért is, mert jól tükrözi a későbbi dekabrista "tanulóéveit", amikor az ifjú tiszt még pietista és monarchista elveket hangoztatott, de a ditirambusokból már sokszor előtűnik a népet szerető, javítani akaró reformer elégedetlensége és méltatlankodása.

Mielőtt Glinka ismertetné Magyarország politikai berendezkedését, közállapotait, a következő árkádiai leírással kezdi útiélményeit. "Óh, Magyarország! De kellemes errefelé utazni! Milyen gyönyörűséges kép tárul a szem elé! A Kárpátok véget nem érő láncolata; távolról kéklő ormaik ragyogása áthatol a fehér köd áttetsző függönyén. És ha megközelítéd őket, a természet egyszerre ezernyi elragadó, szépséges változatban mutatja meg magát és fenségével elbűvöli a fellelkesült vándort. A hegyek vad szépségének sok bájtt kölcsönöznek a gyakori cserjések, pagonyok, zöldellő tisztások, szőlőskertek. Égbe meredő sziklacsúcsokon

büszke bástyákkal kérkedő ódon, elhagyott várkastélyok, tövükben szelid, békés kunyhókkal. A hegyek között a völgyekben falvak húzódnak meg; itt, e völgyekben gabonát vetnek, szénát kaszálnak és kertet művelnek. Rohanó hegyi vizek bömbölve zúdulnak alá, és a síkságra érve szelíd patakokká csendesülnek. Magyarország rendkívül gazdag a festő ecsetjére méltó, gyönyörű tájakban; kívülről páratlan, összehasonlíthatatlan föld ez – hadd szóljak belsejéről is."³²

Az útleírás készítője szimpátiával, szeretettel ír a magyar népről, amelyet a következőképpen jellemez: "A magyar – harcos, szabad nép, mely féltve őrzi jogait. Tudjuk, hogy bátor vezérük, Thököly Imre gróf vezetésével milyen felülmúlhatatlan vitézséggel védelmezték szabadságukat. Ez 1685–1687 között történt. Nagyjából ez idő tájt, 1654-ben ugyanilyen hősiességgel vívták ki a vitéz ukránok a nagy hírű Hmelnjickij vezérletével a lengyelektől jogaikat és szabadságukat... A férfilakosság – még békeidőben is – huszármundérban műveli a földet. Ez a viselet, ha nem is éppen pompás, nagyon illik hozzájuk."³³

A lelkes fiatal tiszt valósággal szárnyakat kap, ha a természeti szépségeket írja le és őszintén lelkendezni kezd, amikor felfedezi a magyar nők szépségét: "Azt gondolnád, hogy hegyi nimfákat vagy az oreádokat látod magad előtt! Képzeld csak el: gyönyörű termet, elragadóan arányos növés, hanyagul a vállra omló hosszú fekete fürtök, melyek a hegyi szellők fuvallatára libegnek-lobognak. Milyen üdék ezek a fehér arcocskák! Gyengéd pír játszik az arcokon, az ajkak bíborszínűek, mint a májusi rózsa. És mindehhez add még hozzá a lángoló, koromfekete szempárok. A karcsú parasztlány fehér kezeiben agyagedényt tart és a földet szinte alig érintve siet, hogy forrásvizet merítsen a hegyi kútból. Távolabbról jogosan azt hihetnéd, hogy ez a hegyek istennője; közelebb lépve felismered benne a magyar leányt."³⁴

A paraszti életformát lelkesen magasztaló Glinka így folytatja gondolatait: "A csendes, nyugodt élet, a munkaszeretet és maga a természet, melynek ők kedvenc nevelt leányainak mondhatók, egészséggel, testi és lelkierővel, szépséggel ajándékozza meg őket. A parasztasszonyok megőrizték a régi erkölcsök minden tisztaságát és romlatlanságát; a gazdasággal foglalkoznak és azzal, hogy gyermekeiket bátor magyar huszárokká neveljék. Ezzel szemben a városokban lakó nőket (számuk Magyarországon igen csekély; még a legelőkelőbb családok is vidéken laknak, csak a németek népesítik be a városokat és azok, akik elszakadtak a régi magyar erkölcsöktől) megfertőzte a hiúság mérge, mely a magas hegyláncoktól nyugatra élő valamennyi nép példáját követi. Ezek a nők a legkönnyelműbb életet élik, a nagyvilág

(mely csak nemrégén tárult fel a békés magyar hazában) viharai között és már az ifjú évek virágzásában elvesztik szépségüket és egészségüket... A magam szemével láttam, hogy a nagyobb magyar városokban a bálók vihariban forgolódnó társaságbeli asszonyok milyen sóváran keresik az élvezeteket, anélkül, hogy megtalálnák azokat. Ugyanakkor a derék falusi leányok ünnepnapokon, a napfényes hegyi források mellett magyar táncban lelik az örömüket és igaz gyönyörűséget találnak abban, anélkül hogy azon járna az eszük, miként keressék majd az élvezeteket."³⁵

Rendkívül jellemző Glinka útleírására, hogy alapvetően csak vázlatokat közöl, azaz nem szisztematikusan írja le útvonalát, élményeit, hanem teljesen rábízza magát spontán módon felhalmozódó benyomásaira. Szívesen elmélkedik a magyarok őstörténeti problémáin, kedvteléssel írja le szerény magyar nyelvtudásának szókészletét, majd hosszasan méltatja a magyar nőknek azt a szokását, hogy hadba vonuló férjeiket elkísérik, és ennek taglalását a következő tűnődéssel zárja le: "Különleges szokás ez, amely arra mutat, hogy még nem tűnt el egészen a lovagiasság szelleme, ami egyébként még általában észlelhető a magyarság erkölceiben és életformájában. Lehetséges talán, hogy a népeken elhatalmasodó és az ősi erkölcsök szentségét eltipró romlottság visszariad attól, hogy átlépjen a komor magyar hegyek láncolatán, és ezért a külsőleg érdes magyar lakosság meg tudta őrizni a haza, a szülőföld iránti szeretetét és mindazokat a családi erényeit, amelyekkel a mi ősapáink is rendelkeztek."³⁶

A festői Vág folyó völgye (a mai Szlovákia területén) utolérhetetlen szépségű tájleírásra ihleti a húszéves utazót. A természet félelmetes erői előtti "alázat" – amely összefonódik az iszonyú viharok és a véget nem érő háború párhuzamával – szimbolikus értelmet kap a felvonultatott költői képekben: "Leültem a Vág partján egy különös formájú sziklára, hogy pillantást vessek a komor tájra és a rohanó folyóra. Felemelem tekintetemet, és a feketéllő fenyők árnyékában ősi várra esik pillantásom. A várkastély egy komor szakadék fölé kiugró sziklafokra épült; az iszonyú mélység szinte elnyeléssel fenyegeti az egészséget.

A már őszi alkonyat a gomolygó felhőkről csendesen ereszkedett le a kopár földre. Az éjszaka eljövetele mélységes csendet hozott, azonban lenn, a mélységben egészen más, elragadó és felséges látvány tárult elém. A Vág folyó, amely a kiadós őszi esőzések folytán kitört meredek partjai közül, a sok-sok sziget között, halmokon-völgyeken át szerteszét terjeszkedett. Itt több mellékágra oszlik és rohan, hogy vizével messze vidékeket elárasszon. Távolabb fehérlően sistergő, tajtékzó habot vernek félelmetes zuhatagai, másutt pedig zugó, eszeveszetten bömbölő áradattal

száguld, roppant köveket, évszázados tölgyeket és rengeteg földdarabot ragadva magával. Végül a szétvált folyóágak, miután keresztülszakították a természet és a földi halandók alkotta legerősebb gátakat, egyetlen roppant vízfelületben egyesülnek, amely haragosan mennydörögve tűnik fel a szemhatár mögött. Az erdő és völgyek mélyéről előzúdul ezernyi kis ér és patak harsogva és mintha erőszakkal törne a tajtékozó folyó felé, amely magába fogadja és elnyeli őket. Ahogy hosszasan szemléltem az örjögő folyót, összehasonlítottam magamban a háború tűzáradatával, amely mindent elpusztít."³⁷

Glinka plasztikus képet rajzol a háborúk borzalmairól, amelyekkel szemben Habsburg József nádor elhunyt feleségének, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőnek kegyes tetteit vonultatja fel: "Óh, milyen régóta sóvárogjuk, hogy az uralkodóknak az legyen a hivatásuk, hogy méltóságuk egész magasztosságát az elesettek oltalmazásának szentelhessék, s azt az aranyat, amelyet a buzgó alattvalók hódolatuk jeléül hoztak, a szerencsétlenek támogatására használják fel! Hiszen mit is jelent az arany? Haszontalan, fénylő jószág, de felbecsülhetetlen értékűvé válik, ha fel tudja szárítani a nélkülözők könnyeit... A hódítók sírjain felhőkbe nyúló pompázatos emlékművek tornyosulnak, tetteiket ezüst domborművek ábrázolják, de a mellettük elhaladó vándor iszonyodva tekint rájuk, mert arra a tengernyi nyomorúságra emlékezik, amelyet ezek az emberi nemnek okoztak. De a Te kegyes cselekedeteid, feledhetetlen asszony, az Általad boldogítottak szívébe vésődtek. Ők keresik fel sírodat, amelyet könnyeikkel öntöznek, és forró fohásaik a mennyekig hatolnak."³⁸

A magyar nép iránti rokonszenvét lépten-nyomon kinyilvánító orosz útleíró külön fejezetet szentel a felvidéki hegyek szépségének, az ősi várromoknak és az útjába eső városoknak. Munkájának különleges érdekességét jelenti az aggteleki cseppkőbarlang művészi tökéletességű leírása, amelyhez mérhetőt azóta sem találunk a magyar és külföldi irodalmi művekben.³⁹ A természeti élmények felfokozott hangulatát harmonikusan egészíti ki a felvidéki városokban töltött emlékezetesen szép napok leírása. Kassai tartózkodását a szerző így örökítette meg: "Kassán színházban is voltunk, ahol egy vígjáték és balett szerepelt a műsoron. Utána a város bált adott az orosz tisztek tiszteletére. Itt is, miként egész Magyarországon, rendkívüli szívéllyességgel fogadják az oroszokat."⁴⁰

Glinka útleírásának talán legemlékezetesebb részét azok a sorok képezik, amelyekben a Magyarországtól való szomorú búcsúját írta le: "Derék nép, szabad föld, elbűvölő Magyarország – búcsút kell vennem

Tőled! Lehetséges, hogy mindörökre, de emlékezeted kitörölhetetlenül fog élni elmémben és szívemben. Isten veletek, hatalmas Kárpátok, melyeknek kéklő csúcsait a villámok és bíborpiros hajnalok fényében érintik a fellegek! Isten veletek, virágzó növényzetben, azúrkék hegyekből lefolyó patakokban bővelkedő tágas, sík völgyek! Hányszor, de hányszor gyönyörködtem Magyarországon a felséges természet harmónikus, festői képeiben. Ó, áldott ország, engedd, hogy utoljára a szívből jövő fájdalom érzésével még egyszer s utoljára azt mondjam: Isten veled."⁴¹

Glinka hű maradt 1806-ban tett azon fogadalmához, hogy Magyarországot mindörökre megőrzi jó emlékezetében. Ezt bizonyítja 1810-ben írott "Mecstanyija na beregah Volgi" (Álmodozások a Volga partján) című költeménye, amelyben maradandó emléket állított a magyar nép szabadságszeretetének és a Vág-völgy fenséges tájainak:

" Láttam a Vágot rohanva, féket vesztve,
Látta szemem, amint sziklát repesztve,
Út-éket verve roppant bércfalakba
Tajtézkik, habzik, mint ó-idők hatalmas,
Zord szelleme, zúgó örvényt kavargat,
Partot, fenyvest, gátakat tépve, marva
Megy előre fenséges szilajon rohanva.
Ó, volt idők! Ó, dicsőség, te régi!
Ó, Vág! TajtékHzó habod mint beszél
A harcot... Látok újra nyözsögni népet,
Mely nagy, szent kincsét, szabadságát védi...
E partokon, hisz, mindenütt, bármerre nézek
Egykor harcosok gyűltek egybe,
Jó mének vágtattak zihálva,
Pengék cikkantak kék fényben megfürödve
Véres, nagy harci lakomára...
Itt zúgott mint a fergeteg
Az ellenségre derék, jó sereg,
Thököly hős, a merészek merésze
Villám kardját itt vont ki,
Hogy a szegényt, nyomorgót óvja, védje,
Itt indult drága vérét ontani..."⁴²

(fordította: Nyilasy Balázs)

A szerző útleírásának és idézett versének megírása között mindössze négy esztendő telt el, de ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy megérlelje az utolsó verssorokban megfogalmazott szabadságvallomást. Ez már annak a Glinkának a hangja, aki 1816-ban egyik alapító tagja lett a "Szojuz szpaszenyija" nevű titkos dekabrista szervezetnek, majd a mozgalom leverése után a Péter-Pál erőd rabja, 1831-ig pedig száműzött volt az olonyeci kormányzóságban.⁴³

Az orosz utazók közül időrendben, F.N. Glinka után, Vaszilij Vasziljevics Vjazemszkij következett, aki egy Ausztriából hazatérő ezred kötelékében, 1808-ban a Kanizsa, Siófok, Székesfehérvár, Buda, Hatvan, Miskolc, Kassa és Eperjes útvonalon vonult át Magyarországon és jutott vissza hazájába. A cári főtiszt egysége március 18-án érkezett Budára, ahol a dunai átkelésnél hatalmas báméskodó tömeg gyűlt össze mind a két parton. A Duna bal oldalán, Pesten három zenekar kísérte az utcákon az orosz katonákat, a házak ablakaiból pedig hölgyek integettek nekik. Este a tisztkart báró Alvintzi József (1735–1810) tábornagy, I. Ferenc császár egykori katonai nevelője vendégelte meg, s ezen ünnepi fogadáson a kitűnő pezsgő, a tokaji bor és a lendületes magyar zene igazán jó hangulatot teremtett.

Vjazemszkij rövid feljegyzést készített a budai várról is, amelyet felettébb komornak és ridegnek talált. Nagyon tetszett neki viszont Pest városa, ahol gyönyörű épületeket, nagy kaszárnyákat, a Duna partján elegáns kávéházakat és árukkal teli boltokat látott. Leírása szerint e város lakóit vidámnak, feltűnően költekezőeknek és a szép paripák kedvelőinek találta. Úgy látta, hogy a tisztességes nők általában szívélyesek, jól öltözöttek és szolidabbak voltak, mint más európai fővárosokban. A színházakat viszont oly gyatrának minősítette, hogy nem is érdemes azokat felkeresni. Nagyon sajnálta, hogy budai és pesti tartózkodásának rövid ideje miatt a híres fürdőket nem látogathatta meg.⁴⁴

1810-ben szerzett magyarországi tapasztalatait örökítette meg Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij, a későbbi neves hadtörténész, író és műfordító. Ezen útleírás készítője 1784-ben született a tulai kormányzóságban levő Asztahovo faluban, kismanesi családból. A tengerésztszti pályára készülő gyermeket 1794-ben iratták be szülei a hadapródiskolába, amelynek elvégzése után, 1805-től a Földközi-tengeren előbb a török, majd a francia flotta ellen harcolt. Ismeretes róla, hogy a Tenedosz szigeten partra tett tűzérség parancsnokaként 1807-ben jelentős haditettét vitt végbe, hiszen egységével visszaverte a törökök sorozatos támadásait. 1810 elején a pétervári admirális Triesztből Kronstadtba rendelte, így útja egy részét a korabeli Magyarország

területén tette meg. A bécsi Udvari Haditanács engedélyével átvonuló orosz hadoszlop (3601 tengerész és 680 tiszt) magyarországi útvonaláról, főbb állomásairól és személyes benyomásairól "Putyeseesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu" (Utazás Trieszttől Szentpétervárig 1810-ben) című művében számolt be, amely 1828-ban Moszkvában jelent meg.⁴⁵ Bár munkája számos forrásértékű adatot tartalmaz, az 1980-as években Tardy Lajos joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Bronyevszkij – aki kitűnően tudott angolul, és Walter Scott több művét fordította le addig oroszra – helyenként kompilatív módon átvette Robert Townson (1758–1822) angol utazó és természettudós "Travels in Hungary" (London, 1797) című kötetének több leírását.⁴⁶

Bronyevszkij könyvét, amely a legrészletesebb orosz útleírást tartalmazza a korabeli Magyarországról, vitathatatlanul a realista ábrázolásmódra való törekvés jellemzi. A szerző mély együttérzéssel számolt be a paraszti népesség szegényes lakáskörülményeiről és nyomorúságos életformájáról, amit 1810. április 8-án, a stájer–magyar határ átlépését követően tapasztalt. Első élménye Csáktornya-hoz (a mai horvátországi Čakovec) fűződött, ahol egy közönséges parasztházban éjszakázott, majd másnap Kanizsára érkezett.⁴⁷ Az utazó képszerű leírást adott a város üzleteiről, az emberek öltözködéséről, valamint a lakosság etnikai és vallási összetételéről. A település történetének felvázolásakor azonban Bronyevszkij tévedett, amikor arról írt, hogy Kanizsát a törökök többször is elfoglalták, így 1683-ban, amikor a Bécs alatt vereséget szenvedett török sereg rohammal vette be a híres várat. Ez nem helytálló, hiszen Kanizsát 1600. október 22-én foglalta el Ibrahim nagyvezír és a vár kilencven évig maradt a török félhold uralma alatt.⁴⁸

Bronyevszkij április 10-én érkezett Kiskomáromba, amelynek házait tisztáknak, olasz stílusban épült templomát pedig gazdagon díszítettnek találta. Ezután Marcali volt a következő állomása, ahol az erdei út dombok között vezetett, s a tölgyek, nyárfák, diófák friss lombkoronája pompás látványt nyújtott. Másnap az orosz hadoszlop a Somogy megyei Lengyeltótiiban tartott pihenőt, ahol a tiszteket a helybeli földesúr igazi magyaros vendéglátásban részesítette. Az útleírás készítője elragadtatással írt a báró ízlésesen, a legmodernebb bécsi bútorokkal berendezett emeletes kastélyáról, a baronesse szobájának szentimentális stílusú festményeiről, a földesúr lányainak német és olasz áriaénekléséről, az ötfogásos étkezésről és a tokaji bor zamataról. Elmarasztalóan jegyezte meg azonban, hogy a báró gazdasága nem a legnagyobb rendről tanúskodik, mivel ideje nagy részét Bécsben tölti.⁴⁹

Másnap Bronyevszkij a Balaton partján fekvő Szemesen szállt meg, ahol este bebarangolta a környéket, miközben hatalmas szélvihar és zápor érte utol. Az utazó hitelesen örökítette meg a természeti erők vad szépségét, a hullámozó Balatonon partra igyekvő halászok küzdelmét, valamint a vihar fokozatos elcsitulását. A következő napon, nagypénteken az orosz katonák Siófokon tartottak pihenőt, ahol Bronyevszkij megtekintette a "magyar tenger" vízháztartását szabályozó Sió folyót, amelyet tévesen Sárvíznek nevezett.⁵⁰

Bronyevszkij következő állomása Lepsény volt, ahonnan Székesfehérvárra, az Árpád-házi királyok egykori fővárosába és temetkezési helyére érkezett. Az utazó örömmel jegyezte fel, hogy az úgynevezett Rácváros szerb lakossága kitörő lelkesedéssel, a pap pedig keresztel és szentelt vízzel fogadta őket. A szerző felettébb elégedett volt a szívélyes vendéglátással is, hiszen a tiszteknek ebédhez öt fogást és fél butélia bort szolgáltak fel. Bronyevszkij alaposan szemügyre vette a történelmi jelentőségű várost, amelyről a következő jellemzést adta: "Székesfehérvár nem túlságosan nagy, de külvárosaival együtt eléggé kiterjedt területű; utcái szélesek, jól rendezettek. A főtér új módi szerint emelt, kétemeletes házakkal épült be; üzletek, templomok nem csekély számban találhatóak. Ha belépsz a kávéházba, csodálkozol, milyen szép. Az egyik külváros és a belső város között kis patak folyik, Gaja nevezetű, amely a Sárvízbe ömlik. A város lakói jórészt szlávok, akik kiterjedt kereskedést folytatnak Itáliával a fiumei kikötőn keresztül.... A jezsuita kolostor temploma kitűnik a többi közül nagy terjedelmével és gyönyörű festményeivel. Szent Kandidot tisztelik benne; a szent gazdagon ékesített ereklyeládája felett, a falba építve a pápa pecsétes bullája látható..."⁵¹

A székesfehérvári pihenő és fényűző esti szórakozást követően Bronyevszkij és báró Schlippenbach az orosz hadoszlopot megelőzve Budára utaztak, ahol első élményük a szélesen hömpölygő kék Duna látványa volt. Az ország fővárosában az egyik lelegegánsabb fogadóban szálltak meg, majd hosszú sétára indultak a városban, amelyről a következőket jegyezte fel: "Buda, melyet a németek "Ofen"-nak mondanak, a Duna jobb partján fekszik és a bal parton elterülő Pesttel együtt igen kiterjedt várost alkot. Csak a Duna választja el őket egymástól, de külön városokat képeznek, amelyek lakosainak száma eléri az ötvenezret. Átkelve Pestről a hídon, jobb kéz felé széles, kitűnően kiképzett út nyílik, amelyből lépcsők vezetnek fel a várba, ami mindkét város felett uralkodik. A várat kőfal veszi körül – de hiányoznak az ágyúk, legalábbis én nem láttam ilyeneket. A vár közepén csodálatosan szép tér, gazdag uraságok palotáival. Az elővárosok a vártól mintegy 10–12 versztnyire

terjeszkednek ki, a Duna partjain épültek, egy-két sor utcából állanak. Ezek a parttal párhuzamosan futnak, és csak egy-egy kevéssé tiszta tér szakítja meg egyhangúságukat. A külvárosokban a házak földszintesek, homlokzatuk hét-kilenc ablakos, gondozott gyümölcsös, konyhakert vagy virágoskert övezi ezeket. Budán a nemesség és a hivatalnokok laknak. A táborszernagy és a várparancsnok házai a legemlékezetesebbek a várban. A királyi palota és a laktanyák egyaránt roppant imponáló méreteikkel és egyúttal egyszerű architektúrájukkal tűnnek ki.⁵²

Ezt követően Bronyevszkij felkereste a királyi palotát, ahol megtekintette Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő egykori rezidenciáját. Részletesen leírta a lakosztály termeinek berendezését, a Szentpétervárról hozott bútorokat, porcelánokat, csillárokat, amelyeket több millió rubel értékűre becsült. Az utazó látta a felnyitott pianinófortén a "Szkucsno mnye na csuzsoj sztoronye" (Szomorú nekem idegen földön) című orosz ária kottáját, amelyet a nádor hitvese életében utoljára énekelt.

Ezután Bronyevszkij végiglátogatta a helyi kaszárnyákat, a katonakórházat, majd a színházak és a híres fürdők bemutatására tért át. Részletesen leírta találkozását Alvintzi József táborszernaggyal, Magyarország hadikormányzójával, aki ebédre hívta meg orosz vendégeit. A 75 éves tábornok hosszasan érdeklődött Mihail Fjodorovics Kamenszkij gróf iránt, akivel együtt szolgált a második orosz—török háborúban.⁵³

Bronyevszkij útleírásának egyik legemlékezetesebb részét Alekszandra Pavlovna ürümi sírkápolnájának leírása képezi, amelyet a helyi pap, Nyikolaj Musovszkij (I. Miklós cár későbbi udvari lelkésze) vendégeként tekintett meg. Ezzel kapcsolatban írta: "Áhítatos tekintettemmel futó pillantást vettem a templomra és négyzet alakú piederstált láttam magam előtt, melynek minden egyes oldala alig több három százsenynél;⁵⁴ ezen a piederstálon emelkedik a gúla alakú csúcsos tető. Belül a templom kör alakú és az oltárt boltív választja el a nem nagy méretű, atlaszra festett ikonosztáztól; az oltárasztalt gazdagon hímzett bársony borítja; a tiszta aranyból vert edények súlya meghaladja a negyven fontot és kiváló munkáról tanúskodnak. Két papi miseruha különösen figyelemre méltó; az egyiket a nagyhercegnő esküvői ruhájából varrták, a másikat Anna Joannovna cárnőnek abból a ruhájából, amely a nagyhercegnő kelengyéjéhez tartozott. A két aranyfoglatú ikont dúsan díszítik nagyméretű briliánsok, gyémántok és drágakövek. Az elsővel Nagy Katalin adta áldását a megboldogultra, a másodikkal pedig felséges édesanyja, Marija Fjodorovna cárné, aki csaknem ugyanebben az időben vesztette el férjét és gyengéden szeretett leányát. Egyszóval, a

templom minden díszje egyszerű, de ugyanakkor gazdag, választékos ízlésű és méltóan juttatja kifejezésre az orosz császári pompát."⁵⁵

Ürömről visszatérve Bronyevszkij még néhány napot töltött Budán és minden idejét a város megismerésére fordította. Útleírásában hosszasan dicséri a főváros parkjait és hangulatos vendéglőit, ahol egy butélia tokaji borért 6 rubelt kellett fizetnie. Pesti tartózkodása idején meglátogatta az ezer embert foglalkoztató Valero-féle selyemgyárat, a nagyhírű egyetemet, annak különféle tanszékeit. Felkereste az egyetemi könyvtárat is, amelyről némi maliciával jegyezte meg, hogy a belépés ugyan ingyenes, de az olvasó oly ritka, mint az üstökös. Elismeréssel írt viszont a királyi palota kilátótornyában elhelyezett csillagvizsgálóról és a Természettudományi Múzeum ásványtani gyűjteményéről.⁵⁶

Pestet elhagyva Gödöllő volt az orosz hadoszlop pihenőhelye, ahol Bronyevszkij lenyűgöző szépségűnek találta Grassalkovich herceg kastélyát. Keserűen állapította meg azonban, hogy az ország egyik leggazdagabb földesúrának parasztjai úgy élnek, mint a madarak; azaz semmijük sincs, amit a magukénak mondhatnának.⁵⁷

A herceg birtokát elhagyva, Hatvan és Jászárokszállás között mocsaras, műveletlen földeken vitt tovább Bronyevszkij útja. Figyelmét ekkor különösen a paraszti viselet ragadta meg, amelyről a következőket jegyezte fel: "Íme, a szokványos paraszti öltözék: törökös szabású nadrág, amely alul szoknyaszerűen kiszélesedik, gallér nélküli ing, s emiatt a nyak és a mell mindig fedetlen; a lábbeli kapcából, melyet egyszerűen lábra tekernek; a sapka báránybőrből. Ünnepeken sárgarézzel kivert csizmát – olykor sarkantyúkkal – viselnek; hajukat túlzott bőséggel mázolják be disznózsírral. Hajviseletük kerek, olykor repdeső fonatokban, amelyek a homlokon csattal vannak összefogva. A szokásos félszabát és dolmányukat kicifrázva télen-nyáron viselik, többnyire vállra vetve. A kíváncsiak számára rajzot mellékelek, amely a magyar nemesurat és jobbágyot ábrázolja nemzeti viseletben. Szablyát csakis nemesember viselhet. Az asszonyok némileg csinosabban öltözködnek a férfiaknál. Szolgálatkészek, munkakedvelők és jóindulatúak; a házi és a mezei munka egyaránt jórészt az ő vállaikra nehezedik. Rövid szoknya, széles ujjú ing képezi szokásos nyári öltözetüket; a férjezettek főkötőt viselnek, a lányok hajfürtjei fedetlenek."⁵⁸

Bronyevszkij kitűnő megfigyelőnek bizonyult, amikor a magyar nép karakterjegyeit így összegezte: "A magyarok általában hallgatag, csendes és alázatos emberek, de ha sértés éri őket, tekintetük komor lesz, és ilyenkor fékezhetetlenek... Nagylelkűek és valóban végtelenül bátrak;

nem dicsekedők, mivel nem is ismerik saját képességeiket, de még nem feledték el, hogy azoktól a hősoktól származnak, akik a keresztény Európát védőbástyaként védelmezték a nagyszámú török seregek ellen."⁵⁹

A 300 parasztportából álló Kál után Bronyevszkij a vörösboráról és püspöki székhelyéről híres Egerbe érkezett, melynek hős védői 1552-ben sikerrel verték vissza a törökök ostromát. Az útleírás készítője elismeréssel írt az általa "kis Rómának" nevezett település püspöki palotájáról és híres teológiai főiskolájáról, amelynek épületét Esterházy Károly (1725–1799) püspök emeltette. Az utazóra különösen az ottani kápolna mennyezetének freskói, a neves festő, Maulbertsch alkotásai voltak nagy hatással, amelyek a tridenti zsinatot és a művészetek múzsáit ábrázolták allegorikusan. Megtekintette még a papi szeminárium könyvtártermét, valamint a püspöki park hársfasorát és melegházát is, ahol narancs- és citromfákat látott. Bronyevszkij Egerben találkozott a püspöki tisztséget 1807-től betöltő báró Fischer Istvánnal (1754–1822), akit felettebb önelégült embernek talált. Felfigyelt arra is, "hogy környezetében csak a lovak tűntek jóllakottaknak", annak ellenére, hogy a főpap évi jövedelme meghaladta a 200 ezer forintot.⁶⁰

Az utazó szemléletes leírást adott a szépen kiépített egri fürdőkről, majd a szemtanúként látott helyi újoncszedést örökítette meg. Megemlítette, hogy a rekruták verbuválása idején egy évi zsoldot előre kifizettek az újoncoknak, és a fiatal legények szívesen álltak be katonának a földesurak rossz bánásmódja miatt.⁶¹

Az orosz hadoszlop következő pihenőhelye a 3000 parasztportából álló Kövesd mezőváros volt, amelynek környékén a szántóföldek ugyan rosszul megműveltnek tűntek, ám a dús legelők kedveztek a pásztorodásnak, amely a lakosság fő életformáját jelentette. Ma már felbecsülhetetlen értékű Bronyevszkij néprajzi leírása a rideg szarvasmarhatartással foglalkozó magyar pásztorokról, akik "hogy megvédjék magukat a számtalan bogártól, ingüket átítatják kátránnyal, ami a bezsírozott subával együtt külsejüket a vademberéhez teszi hasonlatossá."⁶² Bronyevszkij felfigyelt a környéken látott rengeteg gólyára is, amelyek a háztetőkön raknak fészket, és a lakosság körében bűnnek számít e hasznos madarakat bántani. Az utazó megemlítette azt is, hogy ezen a vidéken annyi volt a légy és a szúnyog, hogy szinte mindent elleptek. Leírása szerint a helyi pásztorok háromféleképpen védekeztek ellenük: felégették a füvet, hogy füst keletkezzék, vagy felgyújtották a trágyát (amit egyébként fűtésre is használtak), illetve a fájó testrészt fakátránnyal kenték be.⁶³

Május elsején érkezett Bronyevszkij Emőd községbe, ahol a tavaszi időjárás ellenére két napig télies hideg fogadta. Az útleírás készítője megemlíti, hogy a település kálvinista lakóinak háza a svájciakéhoz volt hasonló, s felvilágosultságuk, munkaszeretetük jelentősen különbözött Magyarország egyéb lakosságától. Rövid pihenő után innen kocsikázott tovább a Szinva-patak mentén fekvő Miskolcra, ahol a főtéren kalodát látott a bűnözők megfenyítésére. Bronyevszkij elragadtatással írt az ottani pravoszláv templom egyszerűségéről; négy, szemet gyönyörködtető festményéről, amelyek orosz művészek alkotásai voltak.⁶⁴

Az útfeljegyzések készítője Miskolcra rövid kitérőt tett a boráról Európa-szerte ismert, Bodrog parti Tokajba, amely külsőleg szegényes település benyomását keltette. Sajnálattal jegyezte meg, hogy az aszúborot szinte teljes egészében külföldre szállítják, és helyben csak rendkívül drágán kapható. Az utazó hangulatát tovább rontotta, hogy visszafelé hatalmas vihar és zápor fogta el Szikszón, ahol az éjszaka sötétjében a kocsis véletlenül a mocsárba hajtotta a fogatot. Innen csak reggel sikerült kiszabadulniuk a környékbeli parasztok segítségével, majd a rusznyákok lakta Forró és a Kárpátok lábánál fekvő Tornyosnémeti irányában folytatták útjukat. Az utazót elbűvölte a táj festői szépsége, amelyről a következőket jegyezte fel: "Amint egyszerre a nap felbukkant a horizonton, a köd, a csend, az éji árnyak, mint könnyű fantomjai az álomnak, pillanatok alatt elenyésztek és végleg kibontakozott előttünk az elragadó táj. Közepes nagyságú dombok, szőlőskertekkel és jól művelt földekkel. Patakok, ráboruló tölgyekkel; mezők, telve juhnyájakkal, lovakkal, bárányokkal, sertésekkel, rengeteg libával – mind azt mutatják, hogy a föld termékeny és a lakosság nem lusta. Minden lépésnél új természetadta szépség bontakozik ki. Távolságban a horizonton, az átlátszó kék csillogáson keresztül a Kárpátok csúcsainak sokfélesége örvendzteni a tekintetet."⁶⁵

Május 8-án érkezett Bronyevszkij Felső-Magyarország legjelentősebb településére, Kassára, ahol a várost kettős, négyszögletű földfal vette körül, amelyen belül kőfal húzódott. Az utazó feljegyezte, hogy a főutcát szabályos, emeletes házak övezték, amelyek közül különösen Szirmay gróf palotája, a Fehér Sas kávéház és az impozáns homlokzatú színház tűnt ki. Bronyevszkij érdekességképpen említi meg, hogy ez utóbbiban francia hadifoglyok a "Pas de deux" című színdarabot adták elő. A továbbiakban részletes leírás idézi az 1322-ben, gótikus stílusban épült Szent Erzsébet-dóm lenyűgöző méreteit, a főoltár ikonosztázeit, amelyeket metszetek és aranyozások díszítenek.

Az utazó rövid leírást adott a kassai papneveldéről és a katonai iskoláról is, majd újonnan kötött személyes ismeretségeit részletezte. Ebből megtudjuk, hogy Bronyevszkij megismerkedett az ifjú Szirmay gróffal, a Felvidék egyik leggazdagabb arisztokratájával, valamint Lovich Ádám (1755–1831) professzorral, az eperjesi kollégium igazgatójával is.⁶⁶ Ezt követően Kassa környéki utazásait részletezi a szerző, felidézve a szilicei jégbarlang és a vörösvágási opálléhelyek felkeresését. Hangulatos leírás idézi a lemesi földbirtokossal, a hétéves háború egykori őrnagyával folytatott beszélgetését, valamint a Nádasdy grófnéval történt találkozását. Az utazó dicséri a grófné kitűnő ízléssel berendezett kastélyát, pompás vacsoráját és a kellemes társalgást, ugyanakkor adós marad a találkozás helyének megnevezésével.⁶⁷

Kassához hasonló városnak írja le Bronyevszkij következő útiállomását, Eperjest, amelyet bástyákkal és négy kapuval megerősített magas téglafal vett körül. A város északi részén folyik a Drinava folyócska, amelynek partjain az utazó malmokat és bőrkikészítő üzemeket látott. A szerző felidézi a XII. században épült ősi székesegyházat is, amelyet azonban nem talált különösebben szépnek. Sokkal lelkesebben ír arról az ebédről, vacsoráról és bálról, amelyen Szirmay gróf látta vendégül az orosz tisztikart: "A hölgyek szabad, fesztelen viselkedése, a házigazda figyelmessége és általában az egész vendégsereg szeretetreméltósága nem dicsérhető eléggé. Az egész napot igen kellemesen töltöttük el, csak egy jelenség tűnt felettébb különösnek: az urak tánc-, sőt ebédidő alatt állandóan telefüstölték a szobákat dohánnal; legtöbben ki sem vették szájukból kis tajtékpipáikat."⁶⁸

Másnap Szirmay gróf egyik vendége, bizonyos gróf G. hívta meg az orosz tiszteket egy falusi ünnepségre, vadászának és szobalányának esküvőjére. A kitűnő hangulat, az ételek bőséges választéka és a lendületes tánc felettébb megnyerték Bronyevszkij tetszését. Ezt követően a gyógyvizeiről híres Bártfát kereste fel, ahol Brigido püspökkel, Knopstock őrnaggyal és az Engel polgárcsaláddal került ismeretségbe. A gyógyforrások gyógyító erejét így örökölte meg: "Összesen tizenkét fürdőt vettem, amelyek oly nagyszerű hatást tettek sebeimre, hogy elmondhatom, tökéletesen meggyógyult karom és kezem."⁶⁹

Bronyevszkij Komarnik falunál érte el a lengyel határt, és ezzel befejeződött több mint egy hónapos magyarországi utazása. A határra érve összefoglalta közigazgatási, igazságszolgáltatási, politikai és néprajzi tapasztalatait, amelyek értékes adalékokat szolgáltatnak a korabeli Magyarország történetéhez. Kitűnő megfigyelőkészségét dicséri

az az észrevétele, hogy a magyarok általában cseppet sem hízelgően nyilatkoztak az osztrákokról, míg Bécsben a "rebellis kurucok" leszármazottait illeték állandó gyanúval. Felfigyelt arra is, hogy az osztrák kormány a Lajtától a Kárpátokig terjedő országot meghódított provinciának tekintette és ennek megfelelően bánt vele. Jól látta, hogy a Habsburgok örökletes királyságát 1687-től elismerő Magyarországot a Bécsben székelő uralkodók csak ritkán látogatták meg, és a rendi országgyűlések összehívása helyett szívesebben kormányoztak rendeletekkel. A magyarok, akik nagylelkűek és merészek – vallotta Bronyevszkij – mindig becsületes alattvalói voltak királyaiknak, és ennek fejében joggal követelik meg, hogy minden új uralkodó trónra léptekor köteles esküt tenni arra, hogy megőrzi és tiszteletben tartja az ország törvényeit. A Habsburgok államán belül a magyar nemességnek fontos kiváltsága, hogy az önálló törvényhozás és az adókivetés jogával rendelkezik, továbbá az uralkodó által megnevezett négy jelöltből a nemzet egyet megválaszthat a nádor méltóságára és kettőt a koronaöri tisztségre. A törvényhozás tekintetében azonban a király vétójoggal bír, azaz elvetheti az országgyűlés két táblája (kamarája) által előterjesztett törvényjavaslatot.⁷⁰

Bronyevszkij világosan látta, hogy a magyar nemesség olyan privilegizált osztály, amely a kormányzás egész hatalmával és cselekedeteiben teljes szabadsággal rendelkezik. Ugyanakkor azonban nem vesz részt a legkisebb mértékben sem a közterhek viselésében, régóta nem teljesít hadiszolgálatot és minden teher viselése a népre hárul. Az útleírás készítője keserűen állapította meg, hogy a "nép" és a "nemzet" fogalma a magyar politikai gyakorlatban kizárólag csak a rendi privilégiumokkal körülbástyázott, a köznéptől arisztokratikusan elzárkózó nemesi osztályt jelenti. Ezt követően Bronyevszkij a magyar parasztság 1514 utáni röghözkötéséről, jogfosztottságáról, szolgáltatásainak formáiról, az állami, egyházi és földesúri adókról adott áttekintést, majd ezek kontrasztjaként az arisztokrácia mérhetetlen vagyonáról, így Esterházy herceg évi 3 millió, Pálffy és Nádasdy gróf 2–2 millió forint jövedelméről tett említést. A szerző elítélően nyilatkozott II. József durva németesítési törekvéseiről, amelyek a magyar nemzeti elégedetlenség fő előidézőjévé váltak. Munkájának Magyarországra vonatkozó részét e sorokkal zárta Bronyevszkij: "Ámde, e sok baj közepette is, azt hiszem, hogy ez a dicső történelemmel rendelkező, egykor szabad és büszke nép idővel rá fog lépni a boldogulás útjára és ismét visszanyeri ősi nagyságát."⁷¹

Bronyevszkij művének értékelésekor feltétlenül rá kell mutatni arra, hogy a szerző bár rendkívül kritikusan, ugyanakkor azonban a társadalom alsóbb rétegei iránti együttérzéssel fogalmazta meg mondanivalóját. Szarkasztikusan túlzó "pillanatsfelvételei" és frappánsan szellemes megállapításai több mint 180 év távlatából is írói kvalitásai iránti tiszteletet parancsolnak. Útleírásának néhány fogyatékoságát azonban nem lehet elhallgatni. Ezek közül az egyik erősen szlávbarát szemléletének felfelbukkanó egyoldalúságában mutatkozik meg, a másik Robert Townson angol utazó néhány magyarországi élményének (Pest és Buda városképeinek ábrázolása, a koronázási jelvények leírása stb.) kompilációjában figyelhető meg. Arra is rá kell mutatni, hogy Magyarország korábbi történetének felidézésekor a 26 éves tengerésztiszt számos hibás adatot közölt. Így például tévedett, amikor arról írt, hogy a parasztok szabad költözési jogát Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) engedélyezte, ami nem helytálló, mivel ezt mintegy ötven évvel korábban már Károly Róbert lehetővé tette. Hibás az a megállapítás is, hogy 1547-ben, 1550-ben és 1566-ban újból megerősítették a jobbágyok szabad költözését, hiszen 1514-ben, a Dózsa György vezette parasztháború leverése után a Werbőczy István nevével fémjelzett "Tripartitum" (Hármas törvénykönyv) a parasztság örökös röghözkötését kodifikálta. Téves a szerzőnek az a nézete is, hogy a magyar nyelv ázsiai eredetű, mivel a finnugor nyelvrokonság Bronyevszkij művének kiadásakor már bizonyított tény volt. Mindezen hiányosságoktól eltekintve a szerző útikönyvét őszinte és elfogulatlan műnek tekinthetjük. Nemcsak a korabeli Magyarország földrajzi, botanikai, zoológiai, mineralógiai jellemzőit kívánta bemutatni, hanem kísérletet tett a társadalmi és politikai viszonyok árnyalt ábrázolására is.⁷²

1814-ben fordult meg Magyarországon A.M. Danyilevszkij (1790–1848), akinek szignója mögött – A. Szmirgin⁷³ szerint – Alekszandr Ivánovics Mihajlovszkij-Danyilevszkijt kell keresnünk. Az előkelő származású fiatalember 1807–1811 között Göttingában végezte tanulmányait, és hazatérte után hamarosan Mihail Kutuzov tábornagnak lett a segédtszjtje. Részt vett a Napóleon elleni háború nagy ütközeteiben, majd a bécsi kongresszus alatt I. Sándor mellett teljesített parancsörtiszti szolgálatot. Ebben a minőségében 1814. október 12–17-e között öt napot töltött Magyarországon, mint a Bécsből Budára utazó cár kíséretének tagja. E látogatásról – I. Ferenc osztrák császár, III. Frigyes Vilmos porosz király, Habsburg József főherceg, orosz részről pedig F. P. Uvarov tábornok és P. M. Volkonszkij herceg is jelen voltak – készített útifeljegyzéseit 1816-ban jelentette meg.⁷⁴ Megfigyelései, bár nem olyan

mélyrehatóak, leírásai kevésbé megragadóak, mint például Bronyevszkijé, ő azonban sokkal rövidebb ideig tartózkodott Magyarországon, és beosztása miatt sem volt alkalma, hogy alaposabb benyomásokat szerezhessen.

Danyilevszkij 1814. október 12-én este nagy várakozással indult magyarországi útjára, amelyről így írt: "Az a gondolat, hogy új tájakkal, égbolttal, másféle emberekkel, nézeteikkel ismerkedhetem meg, nagyszerű várakozással dúsítja a képzeletet."⁷⁵ De alig néhány mondattal később az utazó már hangot adott csalódottságának: "Másnap reggel Magyarország beláthatatlan rónaságainak kellős közepén ébredtem. Gyéren lakott falvak, rosszul megművelt földek, a rongyos öltözetű lakosság szegénysége mind arról beszélt, hogy már nem a boldog égbolt alatt elterülő Germániában járok, ahol törvények mozdítják elő az iparosodást... Útunk leginkább a Duna partján vezetett. A folyón egyetlen hajót sem láttunk, csak olykor egy-egy halászladikot. A partot hosszan elhúzódó nádasok-cserjések borítják, néhány helyen pedig a folyó mellett sziklatömbök meredeznek, amelyek még zordabbá teszik a tájat... A parasztok báránybőr subát viselnek, hasonlatosat a mi parasztjaink írhaködmönjeihez; hajukat hosszúra növesztik, bajuszukat nem borotváltják. A postaállomások személyzetének élénk lépkedő tagjai mind huszármundért hordanak: ez a nemesség és a hivatalnokok viselete, sőt még a tudósok, a professzorok is huszár módra öltöznek."⁷⁶

Október 13-án késő éjjel érkezett Danyilevszkij Budára, ahol másnap reggel hosszasan gyönyörködött a Várhegyről nyíló panorámában, majd a két városrészt összekötő hídon átsétált Pestre. Ott nagy öröme helybeli szerbekkel találkozott, akik a "császárok példaképének" nevezték I.Sándort, és lelkesen dicsérték 1812. évi Napóleon elleni győzelmét. Ezt követően találkozott German atyával, aki negyedik esztendeje teljesített szolgálatot Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő ürömi sírkápolnájánál.

Danyilevszkij említést tett a protokoll szerint előírt városnéző kirándulásról, amelyről a következőket jegyezte fel: "Tíz órakor az udvar felkerekedett, hogy megtekintse Buda és Pest figyelemre méltó intézményeit. Közülük legjelentősebb a gróf Széchenyi által alapított múzeum. Ebben az intézményben nyert elhelyezést a Magyarországon fellelhető összes természeti ritkaság, a magyarok által előállított valamennyi műemrek és minden, az országgal kapcsolatos alkotás; valóban teljes mértékben megérdemli a Nemzeti Múzeum elnevezést. Megtekintettünk különféle más intézményeket is, és bejártuk csaknem az egész várost."⁷⁷

A főváros nevezetességeinek és a városképnek a leírása után tért át Danyilevszkij a helybeliek bemutatására, akikről azonban csak felszínes

képet adott: "A lakosság egyáltalán nem hasonlít a németekre; inkább az ukránokra emlékeztetnek harcias külsejükkel és büszke tartásukkal."⁷⁸ Sokkal részletesebben írt a szerző a cár tiszteletére adott október 14-i ebédről és fogadásról: "A királyi palotában dámák, a papság, tisztek, nemesek és főhivatalnokok váraakoztak arra, hogy bemutassák őket a cárnak. Őfelsége ez alkalommal első ízben öltött huszáruniformist, ami – mint a magyar nemzeti viselet iránti tisztelet megnyilvánulása – rendkívül megnyerte a magyarok tetszését."⁷⁹

Felettébb élethűen ábrázolta Danyilevszkij a gellérthegyi (németül: bloksbergi) csillagvizsgáló megtekintését, amelyet így örökített meg: "A hegytetőn csillagvizsgáló található, ahol Reisenbach híres tudós várt bennünket, és bemutatta az asztronómiai műszereket. Szerény, nagy tudású férfiú. A Gellért-hegyről előtáruló panoráma azonban jobban érdekelt, mint a professzor magyarázatai; úgy éreztem, hogy csaknem az egész udvar osztotta véleményemet."⁸⁰

Október 14-én este a királyi palotában bált rendeztek a Szent Szövetségben egyesült uralkodók tiszteletére, amelyen Danyilevszkij kitűnő hangulatban táncolt az előkelő magyar hölgyekkel és elragadtatással nyilatkozott azok vonzó szépségéről franciás műveltségéről. Rendkívül tanulságosak művének azok a sorai, amelyek a magyar nemesség képviselőivel folytatott beszélgetéseit idézik: "Az idő rövidsége miatt nem tudtam hosszasan elbeszélgetni a magyar nemesekkel, pedig szerettem volna komolyabb ismeretséget kötni velük, de közülük néhányan a nemes lelkekre valló nyíltsággal a kormányzásukkal kapcsolatos különféle témákról folytatott beszélgetés során elébe vágtak kívánságomnak. Jóindulatuk megszerzésére egyetlen jogcímem volt – hogy orosz vagyok. <<Ismeretlenek vagyunk Európában – mondotta az egyik –, mivel a mi hazánkat vadnak és kulturálatlannak festik le; elhítetik, hogy nálunk nincs semmi figyelemre méltó, hogy sem népünk, sem intézményeink nem szolgálnak rá az érdeklődésre; sőt még a Magyarországra utazni óhajtok útlevélkérelmeinek az intézését is megnehezítik>>..."⁸¹ A fogadáson jelen levő egyik magyar főnemes arról beszélt Danyilevszkijnek, miért voltak kudarcra kárhozható II. József reformkísérletei, és miért nem nyerték el a magyar nemesség támogatását. Ezután az orosz utazó egy osztrák tábornokkal folytatott eszmecsere, aki arra hívta fel a figyelmét, hogy a magyar nemesség inkább az alkotmány betűjéhez, semmint szelleméhez ragaszkodik, és némi ellenállás után mindig elfogadja a bécsi udvar kívánságát.

A továbbiakban Danyilevszkij részletesen leírta a cár tiszteletére október 15-én rendezett margitszigeti mulatságot, amelynek során a

Magyarországon élő nemzetiségek képviselői gyönyörű viseletbe öltözve mutatták be táncaikat és dalaikat, majd virágfüzerekkel és friss szőlővel köszöntötték fel a királyi vendégeket. A rövid hajókirándulást követően, este a szövetséges hatalmak uralkodói Sándor Vince gróf, Metternich kancellár nászurának bálján jelentek meg, ahol a magyar rendek képviselői arra kérték őket, hogy hosszabbítsák meg magyarországi tartózkodásukat. A fogadtatás őszinte szívélyességét Danyilevszkij így írja le útifeljegyzésében: "Az őszinteség, amellyel a legtiszteletreméltóbb személyek velem beszéltek, mind jobban magához láncolt engem, és az a gondolat, hogy rövidesen el kell búcsúznom, még hozzá minden valószínűség szerint örökre, valósággal felzaklatott... Tizenhatodikán reggel utaztam el a fővárosból, ahol két rendkívül kellemes napot töltöttem."⁸² Másnap a külföldi vendégek Pozsonyt tekintették meg, ahol a festői panoráma és az ősi vár romjai ragadták meg figyelmüket, majd estére visszaérkeztek Bécsbe.⁸³

Danyilevszkij munkájával ér véget az orosz utazók 1815-ig terjedő leírása Magyarországról. Ha a fentiekben ismertetett útijegyzeteknek, útleveleknek alapossága, forrás- és irodalmi értéke, tárgyilagossága egymáshoz és a nyugati szerzők hasonló írásaihoz viszonyítva jelentős eltéréseket is mutat, mindezek ellenére fontosságuk és művelődéstörténeti érdekességük vitathatatlan tény. Annál is inkább, mivel olyan dolgokról számolnak be, melyeket a magyar források legtöbbször meg sem említenek. Ezen útleírások fontosak azért is, mert a külföldiek többnyire másként látják a dolgokat, mint a helybeliek. Vitathatatlan tehát, hogy az adott korszakban Magyarországon megfordult orosz utazók gazdagítják nemzeti önismeretünket, "amelynek optikailag csiszolt tükrében hol kissé idealizált képét őrizzük annak, amilyennek addigra már lennünk kellett volna, hol pedig annak az állapotnak fájó, de igazságot valló képét tartjuk a kezünkben, amelybe a hosszú török uralom az országot és lakosságát taszította, s amelyet az adott viszonyok között néhány nemzedékváltás során sem tudott kiheverni."⁸⁴ Az ellentétes, szinte egymással vitakozó útibeszámolók összbemomása adja meg tehát a többé-kevésbé valóságghú, az igazságot megközelítő képet.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az útleírások legalább annyira jellemzőek azok készítőinek saját társadalmi viszonyaira, mint az általuk felkeresett országéra. Maradéktalanul egyetérthetünk Makkai László azon megállapításával, mely szerint: "Ha olyan országból érkezik az utazó, amely a gazdasági, kulturális fejlődésben előbbre jár Magyarországnál, kevésbé méltányolja az itteni viszonyokat, mint az, aki elmaradottabb környezetből jön."⁸⁵ A Napóleon elleni

hadjáratok idején a külföldi országokban megfordult fiatal orosz tiszteknek lehetőségük nyílt arra, hogy szemügyre vegyék és értelmezzék a feudalizmus béklyóitól megszabadult, polgáriasult országok és az elnyomás alatt élő népek társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak különbségeit. Amikor az orosz utazók időnként elmarasztalóan írtak a magyar parasztság nyomorúságáról, ezt azzal a szándékkal tették, hogy ezen írói fogásukkal – kijátszva a cenzorok éberségét – egyidejűleg a cári önkényuralom elavultságára, korszerűtlenségére és haladásellenességére is felhívják az olvasóközönség figyelmét. Ezt a feltételezést támasztja alá az a történelmi tény, hogy az ezen útleírásokat készítő fiatal tisztek közül később többen Puskin és a haladó orosz közélet más kiválóságainak barátai lettek, valamint jó néhányan a dekabrista mozgalom résztvevőivé és szimpatizánsaivá váltak.

Jegyzetek

1. Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Bevezető tanulmány: Trócsányi Zoltán. Bp., 1949. 12–13.
2. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Bp., 1988. 35; V.Molnár László: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815 gg.). Joskar-Ola, 1993. 82–113.
3. N.A. Kazakova: Pervonacsalnaja redakcija "Hozsgyenyija na florentyijszkij szobor". = Trudi otgyela drevnyerusszknoj lityeraturi X–XVII vekov. Moszkva—Leningrád, 1970. 61.
4. Tardy Lajos: Ismeretlen orosz diakónus útijegyzetei a XV. századi Magyarországról. = Egyházi Krónika, 1973. 5.sz.; Ugyanő: Az első orosz útleírás Magyarországról. = Folia Historica 3. (Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa) Bp., 1975. 22–28; H.Tóth Imre—Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. = Történelmi Szemle, 1977. 1.sz. 144–145.
5. Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz—magyar és ukrán—magyar kapcsolatokról. Uzsgorod—Bp., 1974. 10–11. Váradi-Sternberg János Fjodor Dorohin munkáját P.A. Szirku Szentpétervárott 1890-ben megjelent kiadása (Pravoszlavnij palesztyinszkij szbornyik, t. X.) nyomán tette közzé.
6. Váradi-Sternberg János i.m. 11–12. Érdekességképpen emlitem meg, hogy P.B. Voznicin kíséretéhez tartozott a Bereg megyei Karácsfalván született Zékány János, aki a bécsi egyetemen végezte tanulmányait. A "nagy követjárás" idején Bécsben figyelt fel rá I.Péter (1689–1725), aki

előbb anyai rokonságának, a Nariskin család gyermekeinek, majd a cári unoka, a későbbi II.Péter (1727–1730) nevelését bízta rá. Az uralkodó annyira elégedett volt Zékány tevékenységével, hogy az összes cári javak igazgatásával és ellenőrzésével bízta meg. Ennek során azonban összeütközésbe került A.D. Mensikov herceggel, s ezzel magyarázható, hogy Nagy Péter halála után el kellett menekülnie Oroszországból. II.Péter trónra lépését követően több meghívólevelet küldött Zékánynak, de a magyar hatóságok megakadályozták kiutazását, és Behmel munkácsi várkapitány börtönbe záratta. Amikor súlyos betegen kiszabadult fogságából, II.Péter 1730-ban már meghalt. Zékány életéről és munkásságáról részletesen lásd: Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Bp., é.n. 369–379; Váradi-Sternberg János: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzenyii Petra I. = Naukovij zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku. T. 14. Bratislava, 1986. 33–46.

7. A XVIII. századi nyugat-európai szerzők magyarországi utazásairól részletesen: Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891; Haraszi Sándor—Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963. Itt jegyzem meg, I.Péter cár II.Rákóczi Ferenc fejedelemhez küldött követének, J.I. Ukrainevnek 1708. évi jelentései ugyan fennmaradtak, de részletes útbeszámolót nem tartalmaznak Magyarországról. Követi tevékenységéről lásd: Váradi-Sternberg János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. = Századok, 1959. 2–4.sz; Ugyanő: Ukrainev, Péter cár követe Rákóczinál. = Századok öröksége. Tanulmányok az orosz—magyar és ukrán—magyar kapcsolatokról. Bp.—Uzsgorod, 1981. 48–71.
8. V.G. Barszkij életéről részletesen: N.Barszukov: Zsizny i trudi V.G. Barszkovo. Szpb., 1885; N.Csernisev: Biografija znamenitih kijevljan. Kijev, 1857. 67–140; Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. = Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz—ukrán—magyar kapcsolatok történetéből. Uzsgorod, 1971. 43–44.
9. Sztranzstvovanyija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo po szvjatim mesztam Vosztoka sz 1723 po 1744 god. = Trudi Pravoszlavjanszkovo Palesztyinszkovo Obscsesztva. T.1. Szpb., 1885. 18. (A mű első kiadása: Szpb., 1778.) Barszkij útfeljegyzéseinek Magyarországra vonatkozó részleteit közli: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 43–53; Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1982. 105–114. Barszkij művének filológiai elemzéséhez lásd: Tardy Lajos: Le voyage de Grigorovitch Barsky en Hongrie en 1724. = Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Slavica, t. VI. Debrecen, 1966. 181–182.

10. Tardy Lajos: Orosz utazók Budán és Pesten. = Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII.kötet. Bp., 1971. 188–189.
11. Sztranzsvovanyija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo, 26–27.
12. Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról, 113.
13. Tardy Lajos: Le voyage de Grigorovitch Barsky, 189–191.
14. Az ismeretlen tiszt elbeszélését ismerteti: Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek, 13.
15. Az orosz hadoszlopok 1799-es magyarországi átvonulásáról részletesen: Darvas István: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. = Századok, 1949. 1–4.sz. 282–291; Vajda Pál: Szuvorov csapatai Magyarországon. Bp., 1950. 3–23.
16. A.I. Turgenyev életéről és munkásságáról lásd: M.Gillelszon: A.I. Turgenyev i jevo lityerturnoje naszledszto. = A.I. Turgenyev: Hronyika russzkovo. Dnyevnyiki (1825–1826). Otv. redaktor: M.P. Alekszejev. Moszkva—Leningrád, 1964. 441–504; A.K. Vinogradov: Poveszty o bratjyah Turgenyevih. Moszkva, 1960. (Magyar nyelven: Anatolij Vinogradov: Rózsa és kereszt. Bp., 1965.); V.M. Isztrin: Mladsij turgenyevszkij kruszok i Alekszandr Ivanovics Turgenyev. = Arhiv bratjev Turgenyevih. Vipuszk 2. Szpb., 1911; Ugyanő: Russzkije sztugyenti v Göttingenye v 1802–1804 godah. = Zszurnal Mynyisztyersztva Narodno Proszvescsenyija, novaja szerija, csaszty 28. Szpb., 1910. 7.sz. 80–104. A.I. Turgenyev barátjáról és útíjáról, A.Sz. Kajszarovról lásd: Ju.M. Lotman: Andrej Szergejevics Kajszarov i lityerturno-obscsesztvennaja borba jevo vremenyi. = Uacsonije zapiszki Tartuszkovo unyiverszityeta. Vipuszk 63. Tartu, 1958.
17. A.I. Turgenyev 1804-es magyarországi utazásáról: V.M. Isztrin: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. = Zszurnal Mynyisztyersztva Narodno Proszvescsenyija, novaja szerija; csaszty 41. Szpb., 1912. 9.sz. 78–109; Putyesesztvije A.I. Turgenyeva i A.Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Pod redakcijej V.M. Isztrina. = Arhiv bratjev Turgenyevih. Vipuszk 4. Petrograd, 1915; Tardy Lajos: A.I. Turgenyev és Magyarország. = Filológiai Közlöny, 1966. 3–4.sz. 413–414. Turgenyev 1804-es európai utazásáról való rövid feljegyzés, amely az útvonal legfontosabb állomásait és az ottani tartózkodás időpontját említi: Centralnij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (Moszkva), f.1634. (fond Turgenyevih), op.1, gy.48, l. 1.
18. Putyesesztvije A.I. Turgenyeva i A.Sz. Kajszarova, 36. (Turgenyev Budán írott 1804. augusztus 10-i és szeptember 4-i levelét magyarul közli: Tardy Lajos: Orosz utazók Budán és Pesten, 189–192; Ugyanő: Magyarország A.I. Turgenyev leveleiben (1804). = Régi feljegyzések

- Magyarországról. Bp., 1982. 141–149; Ugyanó: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 454–466.)
19. Ugyanott, 37.
 20. Ugyanott.
 21. Ugyanott, 38.
 22. E híres latin nyelvű szállóige fordítása: "Magyarországon kívül nincs élet, ha van, az nem ilyen." Idevonatkozóan lásd: Tarnay Andor: *Extra Hungariam non est vita* (Egy szállóige történetéhez). Bp., 1969.
 23. Putyeesesztvije A.I. Turgenyeva i A.Sz. Kajszarova, 39.
 24. Ugyanott, 40.
 25. Habsburg József főherceg (1795 ősztől Magyarország nádora) és I.Pál cár leánya, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő 1799. október 30-án lépett egymással frigyre Gatszinában. A házaspár 1800. január 2-án érkezett Bécsbe, majd február 11-én Budára, ahol a királyi palotában rendezték be lakosztályukat. Az orosz nagyhercegnő 1801. március 16-i, szülés közben bekövetkezett váratlan halála számos találgatásra adott okot a kortársak és az utókor történészei körében. A.A. Szamborszkij mérgezésre gyanakodott, abból kiindulva, hogy I.Ferenc császár felesége (a nápolyi születésű Terézia hercegnő) és Franz Thugut báró (az osztrák rendőrség korábbi főnöke) gyanakvással figyelték Alekszandra Pavlovna magyarországi jelenlétét és növekvő népszerűségét. Lásd erről: A.A. Szamborszkij: *O prebivanyii velikoj knyagini Alekszandri Pavlovni v Ugrii.* = *Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii.* T. 1. Szpb., 1871. 53–67. Ezt az álláspontot vette át Tardy Lajos is, aki elfogadta Szamborszkij érvelését. Idevonatkozóan: Tardy Lajos: *Alekszandra Pavlovna hirtelen halála és az akkori közvélemény.* = *Régi feljegyzések Magyarországról,* 131–139; Ugyanó: *A nádori kripta és Alekszandra Pavlovna.* = *Magyar Nemzet,* 1979. január 7; Ugyanó: *A "budai orosz könyvtár" és az ürömi mauzóleum orosz leírói.* = *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve,* 1965–1966. Bp., 1968. 429–445. A fenti nézeteket cáfolja Kiszely István, aki szerint a nádor feleségének halálát gümőkór okozta. Lásd: Hankó Ildikó—Kiszely István: *A nádori kripta.* Szekszárd, Babits Kiadó, 1990. Alekszandra Pavlovna magyarországi tartózkodásával kapcsolatban lásd még: Bedő Rudolf: *Alekszandra Pavlovna magyarországi arcképe és egyéb képmásai.* = *Művészettörténeti Értesítő,* 1954. 140–147; Ortenburg Henrik: *Üröm és az ürömi sírkápolna ő császári fenségének, Alekszandra Pavlovna fő- és nagyhercegnőnek, József főherceg Magyarország nádora hitvesének utolsó nyughelye.* Pest, 1860; Sebestyén Ede: *József nádor és Alexandra Pavlovna bevonulása és ünneplése 1800-ban.* = *Tanulmányok Budapest múltjából,* VII. Bp., 1940.
 26. Putyeesesztvije A.I. Turgenyeva i A.Sz. Kajszarova, 41–42.

27. Ugyanott, 44. Szamborszkiy tevékenységéről részletesen: N. Sztjelleckij: Protoijerej A.A. Szamborszkiy. = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
28. Putyesesztvije A.I. Turgenyeva i A.Sz. Kajszarova, 40.
29. Ugyanott.
30. M.Gillelszon i.m. 448–449.
31. F.N. Glinka: Piszma russzkovo oficera o Polse, Avsztrijszkih vlagyenyijah i Vengrii sz podrobnim opiszanijem pohoda rosszijan protyivu francuzov v 1805 i 1806 godah. Moszkva, 1808. A mű második kiadása, amely tartalmazza a szerző 1812–1815-ben, a Napóleon elleni hadjáratok során szerzett élményeit is, 1815-ben Moszkvában jelent meg. F.N. Glinka munkájának Magyarországra vonatkozó részletét közli: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 67–92.
32. F.N. Glinka i.m. 54.
33. Ugyanott.
34. Ugyanott, 55.
35. Ugyanott, 55–56.
36. Ugyanott, 61.
37. Ugyanott, 62–63.
38. Ugyanott, 66.
39. Tardy Lajos: Az aggteleki barlang első orosz leírása (1806). = Borsodi Földrajzi Évkönyv III-IV. Miskolc, 1962. 107–113.
40. F.N. Glinka i.m. 69.
41. Ugyanott, 72.
42. F.N. Glinka: Izbrannije proizvegyenyija. Leningrád, 1957. 112.
43. Az 1880-ban, 94 éves korában meghalt F.N. Glinka életútjáról, Puskinhoz és Rilejevhez fűződő kapcsolatáról, a dekabrista mozgalomban való részvételéről, száműzetéséről és időskori miszticizmusáról lásd részletesen V.G. Bazanov bevezető tanulmányát. = F.N. Glinka: Izbrannije proizvegyenyija, 5–11.
44. V.V. Vjazemszkij kiadatlan naplójának Magyarországra vonatkozó részét ismerteti: Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek, 14–15.
45. V.B. Bronyevszkij korábban megjelent művei: Zapiszki morszkovo oficera v prodolzsenyii kampanij na Szregyizemnom morje pod nacsalsztvom viceadmirala Dmitrija Nyikolajevicsa Szenjavina. Szpb., 1818; Piszma morszkovo oficera. T. I. Moszkva, 1825, t.2. Moszkva, 1826.
46. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 242., 247.
47. V.B. Bronyevszkij: Putyesesztvije ot Trieszta do Szantk-Petyerburga v 1810 godu. Moszkva, 1828. 58–59. E mű magyar kiadása: Bronyevszkij Vladimir: Utazás Magyarországon (1810). Fordította: Tardy Kallós

- Lajos. Bp., 1948; Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 93–156.
48. V.Molnár László: Kanizsa vára. Bp., 1987. 78.
49. V.B. Bronyevszkij i.m. 66–69. Itt jegyzem meg, hogy Bronyevszkij tévesen nevezte Lengyeltóti falu földesurát Kisics bárónak. A birtok tulajdonosa ugyanis Lengyel bárónő férje, báró Pászthory Menyhért volt, aki a Fechtig családnak adta bérbe a gazdaságot. A nevek téves szerepeltetése bizonyára azzal magyarázható, hogy útifeljegyzéseit a szerző csak 18 évvel később rendezte sajtó alá.
50. Ugyanott, 71–72.
51. Ugyanott, 76–77.
52. Ugyanott, 84–85.
53. Ugyanott, 89–90.
54. 1 százseny = 2,134 méter.
55. V.B. Bronyevszkij i.m. 98–99.
56. Ugyanott, 102–107.
57. Ugyanott, 110–111.
58. Ugyanott, 122–123.
59. Ugyanott, 123.
60. Ugyanott, 124.
61. Ugyanott, 127–128.
62. Ugyanott, 133.
63. Ugyanott, 134.
64. Ugyanott, 137–138.
65. Ugyanott, 150.
66. Ugyanott, 151–158.
67. Ugyanott, 160–180.
68. Ugyanott, 183.
69. Ugyanott, 216.
70. Ugyanott, 256–257.
71. Ugyanott, 262.
72. Oroszországba való visszatérése után V.B. Bronyevszkij még jó néhány évig a flotta kötelékében szolgált, majd 1828-tól a tulai hadapródiskola tanulmányi felügyelője, később igazgatója lett. Irodalmi és hadtörténeti munkássága alapján az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta. Életének befejező szakaszához fűződik vitája barátjával, Puskinnal, valamint újságkiadási terve, amelyhez a cári hatóságok nem járultak hozzá. 1836-ban, 52 évesen halt meg Szentpétervárott, mint az ottani hadapródiskola vezérőrnagyi rangban levő nyugalmazott igazgatója.
73. A.Szmirgin: Sztarorusszkije lityeraturi. T. 3. Szpb., 1845. 3.

74. A.M. Danyilevszkij: Zsurnal putyeesesztvija iz Veni v Vengriju v 1814 godu. = Szin Otyecsesztva, 1816. 51.sz. 205–217. Magyar nyelvű közlése: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 157–165. I.Sándor és kíséretének 1814 októberi magyarországi látogatásáról részletesen lásd: Kelényi B. Ottó: A Szent Szövetségben egyesült uralkodók látogatása Budapesten. = Városi szemle, 1931; Vay Sándor: Régi magyar társasélet. I. Bp., 1900. 329–348., 477–481; Ambrózy Ágoston: Bánó Andrásné és I.Sándor cár. = Magyar Nemzet, 1964. február 22.
75. A.M. Danyilevszkij i.m. 215.
76. Ugyanott, 206.
77. Ugyanott, 208–209.
78. Ugyanott, 209.
79. Ugyanott.
80. Ugyanott, 210–211.
81. Ugyanott, 211–212.
82. Ugyanott, 216.
83. A bécsi kongresszusról hazatért Danyilevszkijt a cár adjutánsává nevezték ki és a katonai pályán az altábornagyi rendfokozatig emelkedett. 1834-ben jelent meg nyomtatásban első könyve az 1814–1815. évi hadieseményekről, melyet 1836-ban az 1814-es franciaországi orosz hadműveletekről írott műve, majd 1840-ben az 1812-es honvédő háború történetének összefoglalása követett. Összes műveinek kiadása 1849–1850-ben látott napvilágot hét kötetben. Tevékenységének elismeréseként a szenátus tagjává és a hadicenzúra bizottság elnökévé nevezték ki, továbbá az Orosz Tudományos Akadémia tagságát is elnyerte.
84. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 36.
85. Makkai László: Bevezetés. = Haraszi Sándor—Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963. 14. A korabeli nyugat-európai utazók magyarországi benyomásairól és általános észrevételeiről részletesen lásd: G.Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései). Bp., 1991.